

ingediend op **1219** (2021-2022) – Nr. 2
16 december 2022 (2022-2023)

Verslag van de hoorzitting

namens de Commissie voor Buitenlands Beleid,
Europese Aangelegenheden, Internationale Samenwerking
en Toerisme
uitgebracht door Bart Tommelein

over het voorstel van resolutie

van Johan Deckmyn, Kristof Slagmulder,
Carmen Ryheul en Chris Janssens

over het versterken van de herinnering
aan de Holodomor,
de genocide op de Oekraïense bevolking
door het communistische regime onder Stalin

Documenten in het dossier:
1219 (2021-2022) – Nr. 1: Voorstel van resolutie

verzendcode: BUI

Samenstelling van de Commissie voor Buitenlands Beleid, Europese Aangelegenheden, Internationale Samenwerking en Toerisme:

Voorzitter: Cathy Coudyser.

Vaste leden:

Cathy Coudyser, Maarten De Veuster, Philippe Muyters, Joris Nachtergaele, Karl Vanlouwe;
Johan Deckmyn, Carmen Ryheul, Kristof Slagmulder;
Karin Brouwers, Vera Jans;
Emmily Talpe, Bart Tommelein;
Staf Aerts, Tine Van den Brande;
Annick Lambrecht.

Plaatsvervangers:

Maaïke De Vreese, Andries Gryffroy, Sofie Joosen, Steven Vandeput, Manuela Van Werde;
Adeline Blancquaert, Stefaan Sintobin, Anke Van dermeersch;
Orry Van de Wauwer, Loes Vandromme;
Jean-Jacques De Gucht, Marino Keulen;
Chris Steenwegen, Jeremie Vaneekhout;
Steve Vandenberghe.

Toegevoegde leden:

Jos D'Haese.

INHOUD

1.	Toelichting door Jan Wouters.....	4
1.1.	Juridische kwalificatie van een genocide.....	4
1.2.	De kwalificatie van de Holodomor als genocide	5
1.3.	Gevolgen van de erkenning als genocide.....	5
2.	Vragen van de leden	6
3.	Antwoorden van Jan Wouters	6
4.	Aanvullende vragen.....	7
5.	Repliek	7
6.	Toelichting door Frédéric Crahay.....	7
6.1.	Context van de Holodomor	7
6.2.	Vijfjarenplan van Stalin.....	7
6.3.	Collectivisering van de landbouw.....	8
6.4.	Installatie van de trojka's.....	8
6.5.	Collectivisering in twee fasen.....	8
6.6.	Te hoge standaard van 1930	9
6.7.	De hongersnood	9
6.8.	Holodomor: conclusies.....	10
7.	Vragen van de leden	10
8.	Antwoorden van Frédéric Crahay	10
9.	Toelichting door Maarten Van Alstein	11
9.1.	Registers van herinnering	11
9.2.	Herinneringseducatie: valkuilen en mogelijkheden	11
9.3.	Praktijkvoorbeelden.....	12
10.	Vragen van de leden	13
11.	Antwoorden van Maarten Van Alstein	13

Bijlagen: zie de [dossierpagina](#) op www.vlaamsparlement.be

Op 10 mei 2022 startte de Commissie voor Buitenlands Beleid, Europese Aangelegenheden, Internationale Samenwerking en Toerisme van het Vlaams Parlement met de behandeling van het voorstel van resolutie over het versterken van de herinnering aan de Holodomor, de genocide op de Oekraïense bevolking door het communistische regime onder Stalin (*Parl.St.* VI.Parl. 2021-22, nr.1219/1).

Bij de opening van de bespreking van het voorstel van resolutie in de commissie gaf een meerderheid aan dat het nodig was om het Parlementair Informatiecentrum een informatiedossier over de Holodomor op te laten stellen en hoorzittingen over de Holodomor te organiseren met experts, elk vanuit hun expertise. De volgende sprekers werden geselecteerd:

- professor Internationaal Recht aan de KU Leuven: prof. dr. Jan Wouters;
- expert Herinnering aan geweld van de Stichting Auschwitz: directeur Frédéric Crahay;
- expert Herinneringseducatie van het Vlaams Vredesinstituut: dr. Maarten Van Alstein.

Op 15 november vond de hoorzitting met de drie experten plaats. Frédéric Crahay en Maarten Van Alstein gebruikten een presentatie tijdens hun uiteenzetting. Die bijlagen zijn beschikbaar op de [dossierpagina](#) van dit document op www.vlaamsparlement.be.

1. Toelichting door Jan Wouters

1.1. Juridische kwalificatie van een genocide

Jan Wouters legt uit dat het VN-verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide van 9 december 1948 (het Genocideverdrag) genocide definieert als een aantal handelingen gepleegd met de bedoeling om een nationale, een etnische, een raciale of een religieuze groep, de zogenaamde beschermde groepen, geheel of ten dele te vernietigen (VN: Verenigde Naties). Genocide is dus een misdrijf krachtens het internationaal recht.

Genocide is een specifiek type internationaal misdrijf. Het moet ten eerste gaan om uitroeiing of poging tot uitroeiing, geheel of gedeeltelijk van een van de vernoemde beschermde groepen. Sociale of politieke groepen vallen niet onder de definitie. De groepen die wel in aanmerking komen, worden in het internationaal recht niet uniform gedefinieerd, maar er is wel interessante rechtspraak over. Zo is een etnische groep gedefinieerd door het voormalige Rwandatribunaal als “een groep waarvan de leden tot een gemeenschappelijke taal of cultuur behoren”.

Een tweede juridische voorwaarde is een materieel element, net als bij elk misdrijf: het moet gaan om daden die aan een groep worden aangedaan, bijvoorbeeld het massaal doden van leden van een groep, het toebrengen van ernstige lichamelijke of geestelijke letsels, geboortebeperving, het gewelddadig overbrengen van kinderen van de groep naar andere groepen, het opleggen van levensvoorwaarden gericht op de gehele of gedeeltelijke fysieke vernietiging. Het de Oekraïners opzettelijk beroven van levensmiddelen, voedsel, kan dus als een genocidaal feit bestempeld worden.

Er is evenwel nog een belangrijk derde moreel element, namelijk de intentie. Het opzet om de gedragingen te plegen volstaat niet. Er is een bijzonder opzet vereist, een ‘*dolus specialis*’, namelijk een genocidale intentie. Dat maakt de vervolging van misdrijven als genocide voor nationale en internationale tribunaal bijzonder moeilijk. De bewijslast van die intentie ligt immers bij de openbare aanklager.

1.2. De kwalificatie van de Holodomor als genocide

De kwalificatie van de Holodomor als genocide onder het Genocideverdrag is betwistbaar. Sommige auteurs beschouwen de Oekraïners van eind jaren twintig, begin jaren dertig van de vorige eeuw als een etnische groep in de Sovjet-Unie omdat ze een gemeenschappelijke cultuur en taal, het Oekraïens, hebben. Anderen zeggen dat het beleid van de Sovjet-Unie in die periode, de zogenaamde grote industriële collectivisering onder Stalin, niet tegen de Oekraïners gericht was, maar tegen een sociale groep, de koelakken, rijke boeren. In dat geval zijn ook de Russen, Bulgaren, Moldaviërs enzovoort slachtoffer.

De collectivisering van de landbouw met geweld, het oppakken en deporteren van Oekraïense boeren naar strafkampen in Siberië, het opleggen van de doodstraf voor het bezit van voedsel en het exporteren van graan naar het Westen waardoor in Oekraïne miljoenen mensen de hongerdood stierven, betekent dat de Sovjet-Unie wel degelijk aan de Oekraïners levensomstandigheden heeft opgelegd die erop gericht waren hen te vernietigen. Er is echter twijfel over de vraag of de Sovjet-Unie echt de intentie had om de Oekraïners uit te roeien, het morele element. Soms wordt gezegd dat Stalin hen wou straffen, maar wellicht ging het in de eerste plaats om een marxistisch beleid, gericht op collectivisering en de onderdrukking van allerlei vormen van nationale tendensen die de eenheid van de toen nog prille Sovjet-Unie konden bedreigen.

Naast de kwalificatie als genocide is er een ander juridisch aspect, namelijk het temporele toepassingsgebied van het huidige internationaal recht op het vlak van genocide. Het huidige internationaal recht is ingeschreven in het verdrag van 9 december 1948, het VN-verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide. Een dag later namen dezelfde Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aan. Het Genocideverdrag is door 153 landen geratificeerd, waaronder Rusland, Oekraïne en België. Momenteel loopt er een belangrijke zaak van Oekraïne tegen de Russische Federatie voor het Internationaal Gerechtshof op basis van het Genocideverdrag, waarin ook België intervenueert.

Het Genocideverdrag is in 1951 in werking getreden. Een verdrag werkt doorgaans niet retroactief. Zowel uit de verdragstekst als uit de onderhandelingen blijkt dat de bestraffing van genocide voor de toekomst zou gelden. Het valt dus moeilijk overtuigend te beargumenteren dat het slaat op de Holodomor. In de doctrine gaat men er bijvoorbeeld meestal vanuit dat het Genocideverdrag niet van toepassing is op de Armeense genocide van 1915-1916 in het Ottomaanse Rijk. Andere internationale normen zijn er wel op van toepassing. Zo is er een interessante verklaring over en veroordeling door Frankrijk, Rusland en het Verenigd Koninkrijk van de Turken wegens misdaden tegen de mensheid en de beschaving. Dat was de allereerste keer dat het begrip misdad tegen de mensheid internationaal is gebruikt. Terloops wijst de spreker op de zelfcensuur: de ontwerpverklaring veroordeelde de Ottomanen voor misdaden tegen de christelijkheid.

1.3. Gevolgen van de erkenning als genocide

Tot slot behandelt de spreker de gevolgen van een erkenning van de Holodomor als genocide. Dat heeft in de eerste plaats een symbolisch belang. Als veel landen dat doen, wordt Rusland onder druk gezet om over te gaan tot een vorm van erkenning en mogelijk zelfs herstel.

Juridische stappen tegen Rusland zijn minder evident. Theoretisch kan worden beargumenteerd dat Rusland als opvolger van de Sovjet-Unie internationaal aansprakelijk is voor de schending van de mensenrechten. Ook dat is al een juridische kluit want Rusland valt niet samen met de Sovjet-Unie. Rusland heeft een aantal verdragen gesloten, na de Koude Oorlog, in de vroege jaren negentig, met Duitsland,

met Frankrijk, waarin het sommige van de vroegere verantwoordelijkheden en verplichtingen van de Sovjet-Unie heeft overgenomen. Daaruit afleiden dat Rusland in het algemeen kan worden gezien als de huidige staat die aansprakelijk is voor handelingen gesteld door de voormalige Sovjet-Unie, is opnieuw te kort door de bocht.

Genocide behelst meer dan de internationale aansprakelijkheid van een staat, het is ook een internationaal misdrijf met internationale strafrechtelijke aansprakelijkheid van individuen. Allicht zijn er geen betrokkenen meer in leven. Mochten er nog daders leven, is het in ieder geval niet mogelijk ze voor het Internationaal Strafhof te brengen. Dat Hof is een recent instrument uit het Statuut van Rome van 1998, in werking getreden op 1 juli 2002. Het Internationaal Strafhof is slechts bevoegd voor feiten gepleegd na de inwerkingtreding van het Statuut van Rome. Rusland is geen verdragspartij. Eventueel zou de Veiligheidsraad een optie zijn, maar Rusland is permanent lid en kan zijn vetorecht gebruiken.

Een alternatief is een ad-hoctribunaal zoals het Joegoslavië-, Libanon- of Rwanda-tribunaal, maar ook dat moet het fiat krijgen van de Veiligheidsraad. Theoretisch zijn wel nationale strafzaken mogelijk waarin een moedige aanklager argumenteert dat er strafbare feiten zijn en dat, zelfs als het Genocideverdrag niet toepasselijk is, er een beroep kan worden gedaan op elementen van internationaal gewoonterecht.

2. Vragen van de leden

Johan Deckmyn wijst erop dat ondanks de juridisch-technische tegenargumenten zoals het temporele toepassingsgebied heel wat landen de Holodomor erkennen als genocide: Vaticaanstad en een zestiental VN-landen zoals Australië, Canada, Columbia. Zijn er genocides erkend op basis van het Genocideverdrag die van voor 1948 dateren? Is het nodig zich op dat verdrag te beroepen om van genocide te spreken? Zijn er andere maatstaven waarop genocides erkend zijn?

De Holodomor valt volgens het lid onder een van de definities van het Genocideverdrag.

Dat er acties waren tegen alle koelakken, ook buiten Oekraïne, klopt. Maar volgens het dossier van het Parlementair Informatiecentrum werden niet alleen welvarende boeren, maar ook wie zich verzette tegen de collectivisering bestempeld als koelak en uitgeroepen tot vijand van de staat die het verdiende om als klasse te worden geëlimineerd.

Karl Vanlouwe informeert welke criteria kunnen worden gehanteerd om feiten van voor 1948 als genocide te kwalificeren.

Het lid was op de herdenking van honderd jaar Armeense genocide in Armenië in 2015. Wereldwijd zijn er heel wat landen die die genocide uitdrukkelijk erkennen.

3. Antwoorden van Jan Wouters

Het spreekt voor zich dat er ook voor 1948 genocides waren, aldus *Jan Wouters*. De preambule van het Genocideverdrag zegt letterlijk dat te allen tijde genocides de mensheid grote verliezen hebben toegebracht. Alleen al in de 20e eeuw was er de Armeense genocide, maar ook de eerste genocide in de 20e eeuw door de Duitsers in Zuid-West-Afrika, het huidige Namibië, zoals ze recent zelf erkend hebben. Er is zelfs een Duits voorstel voor compensatie, maar dat is als te laag afgewezen door Namibië. Genocide is een neologisme, uitgevonden door Raphael Lemkin, die campagne voerde bij de VN om het Genocideverdrag aan te nemen.

Het is volgens de spreker mogelijk om in een voorstel van resolutie van een parlement te spreken van genocide zolang niet de indruk gewekt wordt dat het juridisch gesproken onder het werkingsveld van het Genocideverdrag valt, dus zonder juridische staatsaansprakelijkheid, verplichting tot herstel, strafrechtelijke aansprakelijkheid en temporeel toepassingsgebied. De criteria van het verdrag kunnen wel gehanteerd worden.

Voor mensenrechten is dat moeilijker omdat het mensenrecht grotendeels is uitgevonden en geconcipieerd door de VN na 1948. Andere regels kunnen wel toepasselijk zijn. Er bestonden immers al internationale normen die deze gedragingen als problematisch kwalificeerden. Voor de classificatie van de Armeense genocide is bijvoorbeeld verwezen naar het internationaal oorlogsrecht, het Verdrag van Sèvres, de Conventies van Den Haag, de zogenaamde Martensclausule.

Om het niet te moeilijk te maken, volstaat het de criteria van het verdrag toe te passen om historische gebeurtenissen genocidair te noemen, bijvoorbeeld conform punt c van artikel 2: het opzettelijk opleggen van levensvoorwaarden, gericht op vernietiging, zoals een hongersnood genereren. Het is dan een politieke verklaring, zonder juridische implicaties.

4. Aanvullende vragen

Karl Vanlouwe informeert of er in de processen van Neurenberg sprake was van veroordelingen op basis van de kwalificatie genocide, of enkel voor oorlogsmisdaden of misdaden tegen de mensheid.

5. Repliek

Jan Wouters zegt dat het laatste het geval is. Het begrip genocide is pas voor het eerst gebruikt in een resolutie voor de algemene vergadering van de VN eind 1946. Churchill had het over de vernietigingskampen als "a crime without a name" en "the crime of crimes". De processen van Neurenberg gingen over misdaden van agressie, de aanvalsoorlog (Angriffskrieg) van de asmogendheden, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid. Dat laatste was al een neologisme wat tot fors weerwerk van de advocaten van de beschuldigten heeft geleid. Ze argumenteerden dat het inging tegen het legaliteitsbeginsel, want misdaad tegen de mensheid als juridisch misdrijf werd pas gedefinieerd in de Overeenkomst van Londen voor de militaire tribunalen van 1945. De verdedigers van de Duitse nazikopstukken argumenteerden dat hun ingrepen perfect legaal waren onder het Duitse recht.

6. Toelichting door Frédéric Crahay

6.1. Context van de Holodomor

Frédéric Crahay legt uit dat de Holodomor niet de enige Sovjethongersnood was. De hongersnooden passen in de aanpassing van een land aan het communistische systeem. In 1921 leidt de combinatie van slechte oogsten en de opeising van de oorlogvoerende Roden, Witten en zelfs groene troepen tot hongersnood. Daarop lanceert Lenin een nieuwe economische politiek. In 1931 en 1933 is er een hongersnood in twee fasen, de Holodomor. In 1941-1945 tijdens de Tweede Wereldoorlog is de mondiale context de oorzaak van honger en in 1946-1947 sleept de hongersnood aan ten gevolge van droogte en export tegen beter weten in.

6.2. Vijfjarenplan van Stalin

In de jaren 1921-1928 zet Lenin met zijn Nieuwe Economische Politiek het communisme even on hold. Hij voert enkele kapitalistische elementen in om niet te snel te gaan en de hongersnood te counteren.

Lenin sterft in 1924, vanaf 1926 slaagt Stalin erin de macht over te nemen. In 1928 lanceert hij zijn eerste vijfjarenplan om het communisme door te drukken. De Sovjet-Unie, het voormalige tsarenrijk, is een agrarische staat. Er zijn vooral boeren en bijna geen fabrieken. Met zijn vijfjarenplan wil Stalin de Sovjet-Unie indringend industrialiseren door het gedwongen collectiviseren van de landbouw in de kolchozen, de grote collectieve boerderijen. Het is de bedoeling op termijn van de kolchozen, met nog beperkt eigen landbezit, sovchozen, waar alles volledig staatseigendom is, te maken.

6.3. Collectivering van de landbouw

In december 1929 kondigt Stalin met een grote propagandastunt voor de collectivisering van de landbouw, de liquidatie van de koelakken als klasse aan. Op de affiches staan landbouwmachines dan wel prominent, maar in realiteit worden die slechts mondjesmaat geïntroduceerd, wat een van de oorzaken van de hongersnood is.

Terloops meldt de spreker dat hij zijn informatie haalt uit 'Bloedlanden, Europa tussen Hitler en Stalin' van Timothy Snyder. Die historicus geeft een overzicht van de bevindingen van Russische, Oekraïense en westerse auteurs.

6.4. Installatie van de trojka's

In januari 1930 roept het politbureau, onder leiding van Stalin, trojka's in het leven. Dat zijn raden van drie personen die oordelen wie koelak is: niet alleen rijke boeren, maar ook boeren die mensen in dienst hadden of mensen die grond in bezit hadden. Van januari tot april 1930 worden 113.000 zogenaamde koelakken gedeporteerd om elders slavenarbeid te verrichten, anderen worden geëxecuteerd. De facto wil Stalin van de boeren landarbeiders maken en zo de industrialisatie van het land op gang brengen.

6.5. Collectivering in twee fasen

In maart 1930 is 70 procent van de landbouwgrond in kolchozen ondergebracht. De eerste fase van het vijfjarenplan is niet zo'n groot succes. In 1930 worden er ongeveer 1 miljoen gevallen van verzet tegen de collectivisering in de Sovjet-Unie opgetekend, waarvan 50 procent in Oekraïne. Dat neemt niet weg dat er ook in andere delen van de Sovjet-Unie, zoals in Kazachstan, grote weerstand is. De geschiedenis van de Oekraïense boeren is getekend door de strijd tegen het grootgrondbezit, voor een eigen lapje grond. Pas in 1861 werd het lijfeigenschap in het tsarenrijk opgeheven, zegt de spreker. De boeren wilden niet terug naar de tijd dat ze zelf geen zeggenschap hadden over het land en hun graan.

In Kazachstan is het probleem nog nijpender en is er zelfs een extra stap nodig: daar zijn het nomaden die eerst sedentair moeten worden en pas nadien gecollectiviseerd worden.

Het voornaamste resultaat van de eerste fase is een destabilisatie van de grensgebieden. Heel wat boeren uit Kazachstan migreerden naar het gebied van de Oeigoeren in China, de Oekraïners gingen naar Polen. Daarop heeft het regime verschillende reacties. In maart 1930 wordt de collectivisering zelfs terugschroefd. Stalin streeft dan naar een niet-aanvalspact met Polen en Japan. Rusland voelde immers de bedreigingen vanuit het buitenland.

In de tweede fase is er een zuivering van de lokale takken van de Communistische Partij, dus ook in de Oekraïense vleugel. Er komt een belasting op boeren zodat collectieve boerderijen de enige manier zijn om niet aan honger te sterven.

Begin 1931 worden er 32.000 mensen gedeporteerd. De collectivisering gebeurt nu gezin per gezin in plaats van dorp per dorp. Zo is ze moeilijker terug te draaien. Het gevolg is dat in 1931 70 procent van de gronden duurzaam gecollectiviseerd is.

6.6. Te hoge standaard van 1930

De oogst van 1930 was zeer goed. Moskou beschouwde dat uitzonderlijke jaar voortaan als standaard. In de herfst van 1931 was de oogst evenwel een fiasco. Dat kwam door een gebrek aan lastdieren, die de meeste boeren liever opaten dan afgaven aan de staat. Daarnaast viel het weer tegen en was er een gebrek aan landbouwmachines. Ten slotte was er een gebrek aan motivatie van de 'landloze' boeren. Moskou besliste daarop het zaad van de boeren voor de volgende oogsten weg te nemen.

6.7. De hongersnood

Op 18 juni 1932 geeft Stalin in privékringen toe dat er een hongersnood is in Oekraïne en dat er ongeveer 1 miljoen doden zijn in Kazachstan. Terwijl in de eerste fase de hongersnood nog als het gevolg van een uit de hand gelopen plan kan worden beschouwd, wist Stalin in de tweede fase beter.

Van 6 tot 9 juli 1932 vindt het plenum van de Communistische Partij van Oekraïne plaats in het Oekraïense Karkiv. Stalin zendt zijn rechterhand Lazar Kaganovitsj, een Oekraïner. Stanislav Kossior staat aan het hoofd van de Oekraïense Communistische Partij. Stalin maakt de mentale switch: de boeren kiezen volgens hem liever voor de hongerdood dan het communisme te aanvaarden. Honger is het gevolg van sabotage. De saboteurs zijn de lokale partijleden, dus volgen er zuiveringsacties.

Op 25 juli 1932 wordt een effectief niet-aanvalspact tussen Polen en de Sovjet-Unie ondertekend, waardoor Stalin de handen vrij krijgt om zich te buigen over Oekraïne. Polen zal de informatie over de hongersnooden niet wereldkundig maken om het pact niet in gevaar te brengen.

Op 7 augustus 1932 komt er een legale basis voor de collectivisering, de zogenaamde wet der vijf graanhalmen. In de velden worden wachttorens geplaatst met jonge, goed geïndoctrineerde bewakers. Het eeuwenoude recht op het aren lezen, het gratis oprapen van resten van graan door arme mensen, wordt afgeschaft. De oogst van 1932 is opnieuw slecht. In november van dat jaar is slechts een derde van de door Moskou gevraagde oogst binnen.

Op 8 november 1932 pleegt de vrouw van Stalin zelfmoord. Diezelfde dag worden 1623 verantwoordelijken van kolchozen in Oekraïne opgepakt. Stalin ontkent de hongersnood. Stalin ziet elk probleem als gevolg van een vijandelijke actie die bewijst dat het doel van het socialisme nadert. Elke hulp van het buitenland wordt afgewezen.

In november blijft de hongersnood beperkt tot enkele honderdduizenden doden, nog geen miljoenen. Er is wel degelijk graan, maar de mensen hebben er geen toegang toe. Eind 1932, begin 1933 worden zeven specifieke maatregelen voor Oekraïne genomen. De gevolgen van het vijfjarenplan laten zich ook dan nog voelen, met het verorberen van het zaaigoed voor de volgende oogst, van lastdieren en in extreme gevallen zelfs van andere mensen, tot gevolg.

6.8. Holodomor: conclusies

Nog meer dan bij de Holocaust zijn de cijfers schattingen: 2,5 tot 3,9 miljoen doden in Oekraïne, 6 tot 8 miljoen doden voor de volledige Sovjet-Unie. De feiten zijn dus niet beperkt tot Oekraïne.

Stalin bereikt er het volgende mee: de gedeeltelijke industrialisatie van de Sovjet-unie, de collectivisering door het breken van de koelakken, het (tijdelijk) breken van het Oekraïense nationalisme en de omslag van de demografische balans in Oekraïne in het voordeel van de Russen, een etnische zuivering dus.

Raphael Lemkin acht het weefsel van de landelijke samenleving in Oekraïne verscheurd. Voor hem gaat het om een typevoorbeeld van een Sovjetgenocide. In een volkstelling door de Sovjet-Unie van 1937 waren er 8 miljoen mensen minder dan verwacht. Voor Stalin was de dood van de boeren de prijs die betaald moest worden voor de overgang naar een communistische geïndustrialiseerde samenleving. De slachtoffers waren Oekraïners, Polen, Russen, Duitsers, Kazachen en joden.

De enige twee westerse journalisten die verslag over die feiten uitbrachten, waren Gareth Jones en Malcolm Muggeridge. De Fransman Édouard Herriot van de Parti Radical, tijdens wiens bezoek de Oekraïense gebieden van sporen ontdaan werden, kwam heel enthousiast over het Russische beleid terug. In november 1933 erkenden de Verenigde Staten officieel de Sovjet-Unie. De archieven zullen pas na de val van de Sovjet-Unie vrijkomen en in 2006 zal Oekraïne de Holodomor als genocide erkennen.

In 2008 richt Oekraïne een monument op ter ere van de slachtoffers.

7. Vragen van de leden

Johan Deckmyn beaamt dat het niet de enige hongersnood was in de Sovjet-Unie. De situatie werd evenwel verergerd door doelgerichte politieke decreten en besluiten, hoofdzakelijk of uitsluitend op Oekraïne gericht. Ook is het zo dat mensen als koelak aangewezen werden om ze te kunnen aanpakken. Is dat dan niet voldoende om te spreken van een gerichte genocide? Hoe ziet de spreker de verhouding met het Genocideverdrag van 1948?

Karl Vanlouwe betreurt het dat bepaalde fracties, meer bepaald de PVDA, niet aanwezig zijn. In de jaren twintig van de vorige eeuw werd het Oekraïense nationalisme gepromoot. Had de veranderende houding onder Stalin de bedoeling om de politiek die voorheen bestond voor de erkenning van de cultuur en het nationalisme, te fnuiken, onder meer met de Holodomor? De herdenking van de Holodomor staat vandaag centraal in een vorm van nieuwe bewustwording in Oekraïne. De nationale wet op de Holodomor van 2006 was een eerste voortvloeijsel van de Oranjerevolutie. Sinds de start van de Russische agressie tegen het land in 2014 en met de invasie dit jaar wordt de Holodomor aangevoerd als een van de elementen in de strijd tegen de overheersing door Moskou.

Bart Tommelein weet dat volgend jaar 90 jaar Holodomor herdacht wordt. Hoe bepaalt de Holodomor vandaag de kijk van het Oekraïense volk op Rusland? Zijn er in andere Europese landen initiatieven die de ramp herdenken?

8. Antwoorden van Frédéric Crahay

Frédéric Crahay zegt dat de zeven maatregelen specifiek Oekraïne getroffen hebben. Het was niet het enige land, maar het werd wel tot voorbeeld gesteld voor de volledige Sovjet-Unie. Zo zijn kolchozen die de graanquota niet konden leveren, gestraft door het vijftienvoudige te moeten leveren, wat onmogelijk was. Regio's

met een betere oogst werden ook getroffen. Voor Stalin was het doel zijn vijfjarenplan uitvoeren, en daarvoor is hij over miljoenen lijken gegaan. De termen Holodomor en genocide bestonden toen nog niet.

Het Oekraïense nationalisme kreeg begin jaren dertig een serieuze knauw. Dat neemt niet weg dat in de jaren veertig de nazi's er net als elders collaborateurs hebben gevonden, onder meer Stepan Bandera. In dat gedeelte van de Sovjet-Unie was het antisemitisme wijdverbreid. Het verwijt van Moskou dat Oekraïners nazi's waren, klopt evenwel niet. Net als elk modern land moet ook Oekraïne open naar zijn verleden kijken, zowel naar zijn rol als slachtoffer als als beul.

De herdenkingen van de Holodomor in de rest van Europa blijven redelijk lokaal en binnen de Oekraïense gemeenschap. Toch heeft de geschiedenis van de Holodomor een grote impact op de hedendaagse Oekraïense maatschappij en scherpt ze de strijdlustigheid aan.

9. Toelichting door Maarten Van Alstein

Maarten Van Alstein zal toelichten wat de Holodomor vandaag betekent in een pedagogische of publiekshistorische context, van het onderwijs tot musea of cultuurprojecten; hoe met gebeurtenissen uit het verleden omgaan en eruit leren, kan worden begrepen als een element van herinneringseducatie of publieksgeschiedenis.

Het Vlaams Vredesinstituut (VVI) is geen specialist in de geschiedenis van de Holodomor. De spreker verwijst wel naar enkele historische werken in het Nederlands waarmee leerkrachten of museummedewerkers aan de slag kunnen: van Timothy Snyder, Anne Applebaum, Orlando Figes. Het VVI heeft zich de laatste tien jaar gebogen over wat herdenking en herinnering is en hoe ermee om te gaan, ook in het kader van vredeseducatie. De spreker illustreert dat met enkele publicaties: 'Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede', 'De IJzertoren als memoriaal van de Vlaamse ontvoogding en vrede' en 'Vroeger gaat niet over. Herinneringseducatie als pedagogische praktijk'. Zijn invalshoek is de kennis over de herinnering aan de Holodomor versterken door herinneringseducatie en publieksgeschiedenis om zo aan democratisch burgerschap en vrede te werken. Kortom, educatie door maar ook over herinnering.

9.1. Registers van herinnering

Herinnering is anders dan de geschiedwetenschap. Er zijn drie registers van omgaan met gewelddadige geschiedenis: de traumatische herinnering, de geschiedwetenschap en de herinnering als pedagogie. Die verschillende registers staan soms op gespannen voet met elkaar. Herinnering is ook altijd politiek, zeker als het over gewelddadige gebeurtenissen gaat. Sommige groepen ontkennen historisch geweld, terwijl andere het net sterk op de agenda willen plaatsen. Herinneringseducatie gaat dus het best gepaard met de nodige kritische reflectie over herinnering.

9.2. Herinneringseducatie: valkuilen en mogelijkheden

Leren over en leren van het verleden zijn twee aspecten van herinneringseducatie. In eerste instantie werden bezoeken aan plaatsen met gewelddadige herinneringen zoals concentratiekampen gezien als een inenting voor democratisch burgerschap en tegen totalitarisme. Zo eenvoudig is het echter niet, er is veel meer didactisch werk nodig. Historici zijn daarenboven heel gevoelig voor de zogenaamde instrumentalisering van de geschiedenis. Ze staan kritisch tegenover organisaties of overheden die vanuit een hedendaags doel de geschiedenis willen inzetten. Een derde valkuil is vanuit een eenduidig moraliserende blik naar het

verleden kijken. Wie te sterk kijkt vanuit een morele blik, dreigt sommige aspecten uit het oog te verliezen. Bijvoorbeeld: wie de herdenking van de wereldoorlogen inzet om de vredesgedachte te versterken, houdt het best rekening met het risico dat hij alleen kijkt naar mensen met een pacifistisch gedachtengoed of in de verf zet hoe absurd oorlog kan zijn. Hij werpt dan geen licht op de vraag waarom sommige betrokkenen bewust geweld pleegden en welke betekenis dat voor hen had. Zo dreig je onrecht te doen aan de historische complexiteit. Leren over geschiedenis opent uiteraard wel tal van mogelijkheden om met publiek of jongeren te werken rond morele oordeelsvorming en het morele appel dat gewelddadige geschiedenissen uitoefenen.

Om die valkuilen te vermijden, vertrekt herinneringseducatie volgens het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie het best van drie stappen. De basis is altijd historische kennis, inzicht en redeneren. Geschiedenis is doorgaans complex en weerbarstig. Het is zaak de complexiteit en weerhaken niet uit te weg te gaan. Geschiedenis roept ook emoties op, die het best niet aan de kant worden geschoven. Historische empathie bijbrengen betekent erop wijzen dat mensen destijds anders dachten en andere referentiekaders hadden.

De volgende, moeilijke stap is leren uit het verleden. Daarbij zijn er vier mogelijke lijnen. Ten eerste zoeken naar de historische wortels van hedendaagse conflicten en oorlogen, naar hoe het verleden vandaag doorwerkt. Een tweede aspect is vergelijken. Vergelijken kan betekenen analogieën trekken, wat historisch niet evident is. Vanuit educatief en wetenschappelijk perspectief betekent vergelijken zoeken naar overeenkomsten en verschillen met andere gewelddadige geschiedenissen, niet met de bedoeling een recept te vinden voor handelen, maar wel om het inzicht te vergroten. Hij illustreert dat met twee boeken, Hannah Arendts 'Totalitarisme' en de vergelijkende studie van stalinisme en nazisme 'Beyond Totalitarianism' van onder meer Sheila Fitzpatrick.

Ook over lessen trekken uit het verleden zijn historici heel kritisch. Dat is inderdaad zeker niet evident. De geschiedenis is geen kookboek met recepten om het handelen vandaag richting te geven. Wat wel kan is op basis van historische inzichten het kritische denken over bepaalde trends of ontwikkelingen aanscherpen. Timothy Snyder bijvoorbeeld heeft uit zijn studie van het stalinisme en nazisme vrij complexloos twintig maatschappelijke lessen gedistilleerd.

Wat het VVI beoogt, is op basis van de geschiedenis democratische en vredesgerichte attitudes versterken. Het vraagstuk is dan of goed geschiedenisonderwijs en interessante tentoonstellingen niet alleen historische kennis maar ook waarden en attitudes kunnen versterken. Het VVI suggereert in dat verband een reeks attitudes die overkoepelend zijn voor democratisch burgerschap, namelijk kritisch denken, morele oordeelsvorming, dialoog over complexe onderwerpen, zin voor meerstemmigheid en multiperspectiviteit, betrokkenheid en engagement, kritische gevoeligheid voor geweld. Geweldloosheid is daarbij het streven, wat zelfverdediging tegen de agressie door een andere staat niet uitsluit.

9.3. Praktijkvoorbeelden

Tot slot geeft de spreker enkele praktijkvoorbeelden van materiaal over de Holodomor, honger en Oekraïne. Op KlasCement, het forum voor Vlaamse leerkrachten, staat er weinig over de Holodomor, wel over Oekraïne. EuroClio, de Europese vereniging van geschiedenisleerkrachten, heeft geen pakket over de Holodomor maar wel over totalitarisme en extreem geweld. Bij het Nederlandse Instituut voor Oorlogsdocumentatie is er dan weer een interessant project over honger als politiek en oorlogswapen. In Canada en de Verenigde Staten zijn er wel enkele universiteiten die onderzoeksgroepen en educatieve pakketten over de Holodomor hebben. Op de site van de universiteit van Alberta staan bijvoorbeeld getuigenissen van

nabestaanden van mensen die de Holodomor overleefden of erdoor stierven. Voor herinneringseducatie zijn de stemmen van getuigen altijd een belangrijk element.

10. Vragen van de leden

Johan Deckmyn vraagt of herinneringseducatie niet volgt op de erkenning als genocide. Wat is de band tussen beide?

11. Antwoorden van Maarten Van Alstein

Maarten Van Alstein denkt dat er geen noodzakelijke link is. Zowel historisch-wetenschappelijk als vanuit pedagogisch perspectief of vanuit het oogpunt van vredeseducatie, is het niet nodig dat extreem geweld juridisch of officieel erkend is als genocide of andere oorlogsmisdaad om erover te lezen, te schrijven, na te denken en er onderwijs of museale opstellingen over te maken. Geweld is van alle tijden, alle culturen en alle volkeren. De geschiedenis, ook van het moderne Europa, is heel gewelddadig. Dat is de bron van de drang om niet alleen over, maar ook uit de geschiedenis te leren. Een formele erkenning is daarvoor niet noodzakelijk.

Publiekhistorisch kan ook de geschiedenis van het denken over genocide, dus ook over het Genocideverdrag, relevant zijn. Dat verdrag is tot stand gekomen in 1948 toen de Koude Oorlog een sterke polarisering met zich meebracht. Raphael Lemkin heeft geprobeerd de term genocide juridisch te verankeren. Hij had zelf het idee dat de Holodomor daar misschien wel onder viel. De tekst is het gevolg van diplomatieke onderhandelingen onder meer over welke groepen bescherming verdienen. Politieke en sociale groepen horen daar niet bij. Een van de onderhandelende en ondertekenende partijen was de Sovjet-Unie. Het lijkt de spreker interessant om ook jongeren te leren hoe zo'n verdrag tot stand komt.

Cathy COUDYSER,
voorzitter

Bart TOMMELEIN,
verslaggever